

SAMENVATTINGEN

ESTHER DE BOER

Het uitgangspunt van het artikel van Esther de Boer, 'Discipleship of equals and historical "reality"', is de vraag of vrouwen in de beginperiode van de Jezusbeweging 'werkelijk' en op gelijke voet met mannen discipelen van Jezus waren. Zij weegt en weerlegt exegetische tegenargumenten en toont vervolgens aan dat in de oudste bron, het evangelie van Markus, de term discipelen niet alleen inclusief gebruikt wordt, maar vrouwen bovendien als voorbeeldige discipelen in beeld zijn. Voor haar conclusie dat het historisch gezien plausibel is om vrouwen onder de discipelen te begrijpen, boort De Boer naast de nieuwtestamentische teksten andere bronnen aan. Op grond van vroeg-christelijke geschriften waarin vrouwen expliciet discipelen van Jezus worden genoemd, en gebaseerd op recent onderzoek naar de historische situatie en positie van vrouwen in jodendom en christendom, laat zij zien dat het door Schüssler Fiorenza geïntroduceerde 'leerlingschap van gelijken' niet een kwestie is van een andere manier van historische verbeelding maar van historische realiteit.

Esther de Boer's starting-point in her contribution: 'Discipleship of equals and historical "reality"', is the question whether, in the formative period of the Jesus movement, women were 'really' and on an equal footing disciples of Jesus. First, she weighs and disproves the counter-arguments. Next, she demonstrates how the term 'disciples' is not only used in an inclusive way in the oldest source, the Gospel of Mark, but that women even exemplify Markan discipleship. De Boer also refers to extra-canonical texts in order to show that historically speaking, it is plausible that the women are included in 'the disciples'. Based upon early Christian texts in which women are explicitly portrayed as disciples of Jesus, and upon recent investigations of the historical situation and the positions women held in Judaism and Christianity, De Boer shows that the 'discipleship of equals', introduced by Schüssler Fiorenza, should not be reduced to 'different historical imagination', but can be viewed as part of historical reality.

MEINDERT DIJKSTRA

In zijn bijdrage aan de discussie over de 'HEER-kwestie' legt Meindert Dijkstra uit waarom hij kiest voor HEER als weergave van de godsnaam

(het tetragrammaton). Dijkstra heeft begrip voor de bezwaren tegen de machtsconnotaties van het woord HEER, maar hij legt de nadruk op de manier waarop het woord *adonai* is gaan functioneren. Het is volgens hem nooit gebruikt om de *vertaling* van de godsnaam te zijn. Door het liturgische gebruik van het woord is het zelf tot een nieuwe godsnaam geworden. Als zodanig drukt het eerder respect en verering uit dan macht.

Ook het andere bezwaar tegen HEER is volgens Dijkstra niet valide. De godsnaam JHWH is niet minder masculien dan expliciet mannelijke woorden. Ook JHWH deelt in de patriarchale context en sociale structuren waarin het Oude Testament is ontstaan. Een weergave van JHWH door een ander woord maakt de betekenis van de context waarin de godsnaam functioneert niet anders.

In his contribution to the discussion as regards the rendering of the tetragrammaton by 'Lord', Meindert Dijkstra explains why he chooses for LORD as the rendering for the name of God. Though Dijkstra understands the objections against the connotation of power, connected with the word LORD, he emphasises the way that *adonai* functions. In his opinion, it never was meant to be the *translation* of the tetragrammaton. Because of the liturgical use, it became a new name for God. As such, it expresses respect and adoration rather than power.

According to Dijkstra, the other objection against the rendering LORD is not valid either. The name JHWH is not less masculine than explicit masculine words. JHWH shares the patriarchal context and social structures out of which the Old Testament originated. Rendering JHWH by another word does not alter the meaning of the context in which it functions.

FREDA DRÖES

De bijdrage van Dröes, 'Vrouwen, kunst en religie', verkent de wijze waarop beeldende kunst een inspiratiebron kan zijn voor feministische theologie. Zij onderscheidt drie manieren. Dat kan als *illustratie* van een idee dat in feministische theologie leeft. Dröes verwijst hierbij onder meer naar het werk van de kunstenaar Judy Chicago dat volgens haar een goede illustratie vormt van het werk van de joods-feministische Judith Plaskow. Beeldende kunst kan ook als *bewijs* van een bepaalde traditie gelden. Carol Christ maakt zo gebruik van archeologische kunstzinnige vondsten als bewijs voor het bestaan van godinnenverering. Beeldende kunstenaressen en hun werk kunnen – tenslotte – ook beschouwd worden als *bron* voor feministische theologie. Dröes bespreekt hier Frida Kahlo, Marlene Dumas en Cindy Sherman als inspirerende kunstenaressen. Ook

wordt duidelijk dat het de kijker is die deze kunstenaressen en hun werk als religieus ervaart.

Dröes pleit in haar conclusies voor meer aandacht in feministische theologie voor beeldende kunst. Zo moet er een canon tot stand komen van kunstwerken die voor de zelfexpressie van vrouwen en hun verhouding tot het goddelijke belangrijk zijn. Verdere reflectie is nodig op het punt van de verhouding tussen feministische theologie en beeldende kunst.

Dröes explores in her contribution 'Women, Art and Religion' three modes of inspiration of art in feminist theology. She first discusses the mode of *illustration*: the work of an artist matches a certain feminist theological idea. An example is the work of Judy Chicago and the Jewish feminist theologian Judith Plaskow. Art can also be a *demonstration* of a spiritual tradition of women. In this way Carol Christ uses archaeological findings to demonstrate the existence of goddess-worship. Artists and their work can be seen as a *source* of feminist theology – the third mode. Dröes discusses the inspiring work of Frida Kahlo, Marlene Dumas and Cindy Sherman. This discussion shows that the spectator herself decides about the religious content of a work of art.

MANUELA KALSKY

In het artikel 'Jezus Christus – de ondersteunende en bevrijdende aanwezigheid van de Geest van God' met als ondertitel: 'Christologie vanuit womanistisch gezichtspunt' beschrijft en analyseert Manuela Kalsky christologische visies van womanistische theologes.

Na een inleidend gedeelte over specifieke kenmerken en achtergronden van de womanistische theologie zet Kalsky uiteen hoe womanistische theologes zich op het punt van de christologie onderscheiden van zowel witte feministische theologes als zwarte theologen. Voor zwarte vrouwen heeft de situatie van onderdrukt-zijn nu eenmaal meer dimensies.

Verhalen van voormoeders die gebukt gingen onder het slavenbestaan, spelen een grote rol in de womanistische theologie en christologie. Net als hun voormoeders zien hedendaagse womanistische theologes in Jezus degene die zich geïdentificeerd heeft met het harde bestaan van arme, zwarte vrouwen. En net zoals hun voormoeders halen zij Jezus heel dichtbij: hij is als een zwarte vrouw. Van belang is daarbij zowel Jezus' mens-zijn als het geloof in hem als de Christus. In de ondersteunende kracht die van Jezus/Christus uitgaat, ervaren zwarte vrouwen de transformerende Geest van God.

Een kritische noot kraakt Kalsky waar zij ook bij womanistische theologes de blinde vlek van het anti-judaïsme aanwezig ziet. Ook door

hen – als voor bijna geheel de christelijke theologie – wordt Christus als de eigenlijke vervulling, ook voor Israël, gezien. Juist vanuit womanistische theologie kunnen er echter sterke impulsen uitgaan naar een meer-dimensionale christologie. Waar verschillen werkelijk worden gezien, krijgt heil vele kleuren.

In her article 'Jesus Christus – die unterstützende und befreiende Präsenz des Geistes Gottes' (Jesus Christ – the supporting and liberating presence of God's Spirit), subtitled 'Christologie aus womanistischer Sicht' (Christology from a womanist perspective) Manuela Kalsky describes and analyses Christological points of view of womanist theologians.

After an introduction on the specific characteristics and backgrounds of the womanist theology, Kalsky explains how womanist theologians differ in their Christology from both white feminist theologians and black (male) theologians. For black women, being oppressed has several dimensions.

Stories of the foremothers who suffered from slavery, play an important role in the womanist theology and Christology. Just as their foremothers, contemporary womanist theologians consider Jesus the one who identified himself with the life of poor black women. Jesus is close to them, as he was to their foremothers: he is like a black woman. Important are in this regard both Jesus' humanity and the belief that he is the Christ. In the supporting power going out from Jesus/Christ, black women experience the transforming Spirit of God.

Kalsky draws attention to the anti-Judaism in womanist theology, which she considers to be its blind spot. For the womanist theologians – as for almost the whole Christian theology – Christ is the ultimate fulfilment even for Israel. Yet, precisely the womanist theology can give a strong impulse to a more-dimensional Christology. When differences are taken seriously, salvation becomes multi-coloured.

JEANNEKE VAN LOON

Het volk Minangkabau in West-Sumatra kent een matrilineaire samenleving. Land en goederen worden in de vrouwelijke linie overgeërfd. Daarnaast is kenmerkend voor de Minangkabau dat ze overtuigd moslim zijn. In haar bijdrage 'Een negentiende-eeuwse discussie over de Minangkabau' wijst Jeanneke van Loon erop dat er in de perceptie van westerse waarnemers tussen deze twee gegevens een discrepantie zit. In de ogen van de Minangkabauers zelf zijn beide elementen echter niet strijdig. Van Loon stelt zich aan het begin van haar artikel de vraag: 'Wat is het

criterium om de *adat* (traditie, gebruik, gewoonte) en de islam van elkaar te scheiden?’

Ze laat zien hoe westerse waarnemers vanaf hun eerste kennismaking met de Minangkabau-samenleving een scheiding aanbrachten tussen de *adat* enerzijds (die zij opvatten als louter een sociaal systeem) en de islam anderzijds (die zij opvatten als de officiële religie, losgekoppeld van de sociale structuur). Daartoe bestudeert Van Loon de teksten van twee nota's, beide geschreven door negentiende-eeuwse Nederlandse bestuursambtenaren in dit gebied.

Door een analyse van met name de eerste nota van luitenant-kolonel Andresen laat Van Loon zien hoezeer zijn eigen referentiekader het hem onmogelijk maakt een consistente en relevante beschrijving te geven van de Minangkabause samenleving op een manier die ook voor de Minangkabauers zelf herkenbaar zou zijn.

The people of the Minangkabau in West-Sumatra are a matrilineal society. Country and goods are inherited via the female line. Another characteristic of the Minangkabau is that they are convinced Moslems. In the eyes of the Minangkabau both aspects are compatible, whereas in the perception of Western observers, there is a discrepancy between both characteristics. Van Loon's leading question in 'A Nineteenth Century Discussion on the Minangkabau' is: which criterion leads to this separation of the *adat* (the tradition, customs, habits) and the Islam?

Van Loon shows how the Western observers from their first encounters with the Minangkabau society separated the *adat*, interpreted as a pure social system, from the Islam, which is seen as the official religion, not connected with the social structures. Van Loon analyses the texts of two notes written by nineteenth Century Dutch government administrators in that area.

By analysing especially the first note, of lieutenant-colonel Andresen, Van Loon shows how his own frame of reference makes it impossible for him to offer a consistent and relevant description of the Minangkabau society in such a way that it would be recognisable for the Minangkabau themselves.

ANKE PASSENIER

Anke Passenier betoogt in haar artikel dat religieuze vrouwen in de middeleeuwen actief betrokken waren in het hooglopende debat over de volmaaktheid en de eenheid met God. Dat betekent niet dat de vrouwen allemaal op een lijn zaten, integendeel. Uit de bronnen blijkt dat onder de

vrouwen verschillende denkbeelden leefden over deze theologische kwestie en dat zij andere wegen insloegen.

Passenier maakt dit inzichtelijk door teksten van twee middeleeuwse theologes met elkaar te confronteren: de *Mirouer des simples ames* van Marguerite Porete en teksten van Hadewijch. Deze teksten delen een gemeenschappelijke taal en thematiek en onderscheiden zich tegelijkertijd door belangrijke inhoudelijke verschillen, met name op het punt van de *unio*-conceptie. Daar botsen de christocentrische affectieve Minnemystiek van Hadewijch en Poretas metafysisch georiënteerde onthechte Zijnsmystiek van platoonse snit.

Anke Passenier zet met haar bijdrage de lezers op het spoor van het onderkennen van het belang van de fundamentele en vernieuwende bijdragen van deze geleerde begijnen aan het mystiek-theologische discours, waarop bijvoorbeeld Eckhart en Ruusbroec voortbouwden.

Anke Passenier argues that religious women actively participated in the intense mediaval debates about perfection and the union with God. The sources reveal the diversity of views these women held on mystic-theological questions: they went their own separate way. Anke Passenier juxtaposes texts of two medieval theologians to make her point. Marguerite Porete's *Mirouer des simples ames* and texts written by Hadewych share the same language and subject matter but at the same time there is a substantial difference between them, especially as regards the *unio*-concept. Here, Hadewych's christocentric affective Love-mysticism (*Minnemystik*) conflicts with Porete's metaphysical orientated detached platonizing mysticism of being (*Wesensmystik*).

Anke Passenier steers the readers towards recognizing the importance of the fundamental and innovative contributions of the learned beguines to the mystic-theological discourse, on which, for example, Eckhart and Ruusbroec, built.

GÉ SPEELMAN

Speelman behandelt in haar bijdrage de vraag naar de mogelijkheden van veranderingen in de religieuze en culturele identiteit van mensen. Deze vraag is voor haar relevant omdat zij de communicatievormen tussen mensen met een verschillende religieuze en culturele identiteit onderzoekt. Zij bespreekt een aantal cultureel-antropologische theorieën op dit punt. Deze theorieën (van onder andere F. Barth, P. Bourdieu en C. Strauss & N. Quinn) tonen de spanning tussen enerzijds een stabiele etnische of culturele identiteit en anderzijds flexibele en veranderlijke schema's en de daaraan verbonden emoties.

Speelman stelt dat het mogelijk is dat mensen een bewuste keuze maken voor veranderingen in de identiteit die hen door de cultuur aange-reikt wordt. Deze keuze is mogelijk omdat omstandigheden of sociale omgeving het individu nooit volledig determineren. Speelman volgt hier Bons-Storm. De mogelijkheid van verandering hangt samen met de mate van subject-kwaliteit van een persoon: ziet zij/hij zichzelf als actor van haar/zijn handelen? In het maken van keuzes is er – naast de persoonlijke vrijheid – ook sprake van invloed van cultuur, klasse, religie en gender.

The leading question in the article of Gé Speelman is the possibilities of change in the religious and cultural identity of people. She discusses several theories about the possibility of change (for example Barth, Bourdieu, Strauss & Quinn) and marks the tension between – on the one hand – a fixed ethnic or cultural identity and – on the other hand – a more flexible and changeable scheme and emotions.

Speelman concludes that people can decide consciously to make changes in their cultural identity. They cannot be fully determined by circumstances or social location. The possibility of change depends on the amount of subject-quality: does a man or a woman see him/herself as the subject of his/her actions? Of influence in making choices and changes are social class, religion, culture and gender.

INEZ VAN DER SPEK

In het opstel 'De taal der geesten in Toni Morrisons *Beloved*' leest Inez van der Spek de roman van Toni Morrison vanuit haar perspectief als Nederlandse, niet-zwarte theologe. Ze spitst zich toe op één mogelijke lezing van *Beloved*, namelijk als *spookverhaal*. Hiermee biedt zij een bijdrage aan de *polyglossia of spirit*, de veelstemmigheid van de geest. Dat wil zeggen een spreken over de geest dat recht doet aan culturele en religieuze veelvormigheid en politiek en kosmologisch betrokken is.

Het spook in *Beloved* wijkt af van de westerse spookverhalen. Het representeert een zekere continuïteit met de vertrouwde wereld. Bovendien duikt *Beloved* op om de schijnbare rust aan de kaak te stellen: ze eist erkenning voor haar bestaan en begrip voor het lijden dat zijzelf en de zwarte gemeenschap van Cincinnati hebben ondergaan. Wat vergeten is omdat het teveel pijn doet, verdwijnt niet maar wordt een schim die steeds onverwacht kan opduiken.

Van der Spek vraagt zich af hoe de geesten uit *Beloved* (Nederlandse) witte vrouwen beroeren. Ook in het Nederlandse verleden en heden waren geesten rond. Inez van der Spek pleit voor een erkenning van het bloed dat aan de handen van onze voorouders kleeft, en eveneens voor een

erkenning van de 'goede geesten', de rijkdom van de landen waarmee Nederland verweven is.

In her essay 'De taal der geesten in Toni Morrisons *Beloved*', Inez van der Spek examines from her perspective of a non-black Dutch theologian, the language of the spirits in the novel of T. Morrison. Focussing on one possible interpretation of *Beloved*, namely reading it as a ghost narrative, she contributes to the 'polyglossia of spirit', id est dealing with the spirit which does justice to the cultural and religious pluriformity and which is politically and cosmologically concerned.

Contrary to Western ghost stories, *Beloved* represents a certain continuity of the known world. Moreover, she appears to challenge the peace: she demands recognition of her existence, and understanding for the suffering she and the black community of Cincinnati had to undergo. What is forgotten since it causes too much pain, becomes a ghost that can always appear unexpectedly.

Van der Spek raises the question how the ghosts of *Beloved* touch Dutch, white women. For in the Dutch history, similar ghosts of the colonial period exist. Inez van der Spek pleads to recognise the blood at the hands of our ancestors, as well as the 'good spirits', the riches of the countries the Netherlands are connected with.

BARBARA UNDERWOOD

In 'Unheard Music: Plato's Number, Music and Gender' onderzoekt Underwood het machtssysteem dat aan de basis ligt van de muziektheorie. Door inzichten van feministische musicologen en feministische theologische methoden met elkaar in verband te brengen toont zij aan hoe muziek verwoord wordt in een theologisch en filosofisch discours, vervlochten met een genderdiscours dat voorrang geeft aan een mannelijke symboliek.

Underwood verwijst naar ander feministisch onderzoek van dit machtssysteem, geeft de historische achtergrond weer van muziektheoretische uitgangspunten, en laat met voorbeelden zien hoe het filosofische gedachtegoed met betrekking tot de getallensymboliek de westerse muziek beïnvloed heeft. Haar onderzoek van Plato's invloed op de muziektheorie doet haar besluiten dat westerse muziek een structuur vertoont die niet genderneutraal is, maar opgebouwd is ten koste van vrouwen.

In 'Unheard Music: Plato's Number, Music and Gender', Underwood examines the system of power, underlying the Western music theory. Combining insights of feminist musicologists and feminist theological methods, she points out how music is encoded in theological and philo-

sophical discourses and how those discourses are intertwined in gendered discourses that privilege a male symbolic.

Underwood refers to other feminist research on this topic, provides the historical background of the music theory, and gives several examples to illustrate the impact of the numbered musical philosophy on the Western music. Her exploration of the influence of Plato leads her to the conclusion that Western music portrays a structure that is not gender neutral, but is actually bought at the price of women.

INE VAN DEN EYNDE

In het hedendaagse exegetische onderzoek naar de term *b^erit* behandelt men dit oudtestamentisch sleutelwoord alsof het genderneutraal is. In 'Verbintenis, *b^erit* en gender in het Oude Testament' wordt aangetoond dat dit niet het geval is. Verbintnissen waren immers in een patriarchale samenleving een mannenzaak, ook als de gevolgen ervan vrouwen troffen. In het religieuze taalgebruik wordt dit genderspect mee overgedragen.

Hiertegenover kan men verschillende houdingen aannemen, afhankelijk van de waarde die men aan de bijbeltekst toekent. Het gender-bepaald zijn van het religieuze *b^erit* is vooral een probleem als men deze teksten als richtinggevend voor gelovig leven vandaag erkent. De bespreking van de diverse strategieën houdt een pleidooi in om het genderspect van de term *b^erit* ernstig te nemen. Doet men dat niet, dan riskeert men verhalen over vrouwen en hun toekomstverwachtingen buiten beschouwing te laten en zo de ongelijke man-vrouwverhoudingen in de hedendaagse reflectie te herhalen.

In the current exegetical research on the term *b^erit* this Old Testament keyword is treated as if it were gender free. In 'Commitment, *b^erit* and gender in the Old Testament' the opposite is shown. In a patriarchal society commitments were a man's prerogative, even if they had serious consequences for women. In the religious language this gender aspect was carried over.

Several positions can be taken towards this phenomenon, depending on how important the biblical text is to the exegete. The gender aspect of the religious *b^erit* is especially a problem if these texts are considered as normative for contemporary faith. The discussion of diverging strategies pleads for taking the gender aspect of the term *b^erit* seriously. If not, the stories about women as well as their dreams and expectations are not taken into consideration. Thus, the inequality between men and women is repeated in the contemporary theological reflection.

CAROLINE VANDER STICHELE

In 'De weergave van het tetragrammaton in de Nieuwe Bijbelvertaling' pleit Caroline Vander Stichele voor een gekwalificeerd beroep op de traditie waar het de HEER-kwestie betreft. Het principe van het substitueren van het tetragrammaton *zelf* speelt al in de grondtekst. Het is dan ook beter zich daarop te richten dan op de vorm die de substitutie met het woord *kurios* in de Septuaginta heeft gekregen.

Vander Stichele onderbouwt met taalkundige, filosofische en theologische argumenten haar pleidooi om het tetragrammaton 'onvertaald' te laten. Zo staat het voor de onherleidbaarheid van deze naam. Dit laatste aspect kan nog extra worden versterkt wanneer de Hebreeuwse letters worden gehandhaafd. Met Doude van Troostwijk ziet Vander Stichele daarin een mogelijkheid tot verdergaande bezinning. Zo wordt men immers gedwongen bij het voorlezen steeds een keus te maken.

In 'De weergave van het tetragrammaton in de Nieuwe Bijbelvertaling' (Rendering the tetragrammaton in the New [Dutch] Bible Translation) Caroline Vander Stichele argues in favour of a qualified appeal upon the tradition as far as the rendering 'Lord' is concerned. The principle of the substitution of the tetragrammaton itself is already present in the original text. Therefore, it is better to focus upon that principle, rather than upon the form that it took in the Septuagint with the word *kurios*.

With linguistic, philosophical and theological arguments Vander Stichele supports her argument not to 'translate' the tetragrammaton. In this way it can stand for the irreducibility of this name, which might be reinforced by maintaining the Hebrew characters. With Doude van Troostwijk Vander Stichele sees the possibility of a continuous reflection, since one has to make a choice every time the text is read aloud.